

„ПОСЛАТЕЛНИКЪТ“ НА НЕОФИТ БОЗВЕЛИ И ЕМАНУИЛ ВАСКИДОВИЧ И ТЕХНИТЕ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ПОСЛАНИЯ

Диана Иванова

„POSLATELNIKAT“ (1835) BY NEOFIT BOZVELI AND EMANUIL
VASKIDOVICH AND THEIR REVIVAL MESSAGES

Diana Ivanova

***Abstract:** The article discusses „Poslatelnikat“, the sixth part of the famous encyclopedic edition of „Slavenobolgarskoe Detevodstvo“ by Neofit Bozveli and Emanuil Vaskidovich (Kragujevac, 1835). The study focuses on the views of the two prominent Revival figures, conceptualised in the context of the second quarter of the 19th century - a time of controversy and choices regarding the type of education, upbringing of the younger generation, the nature of literary language and other important issues, which are on the agenda of the Bulgarian intellectuals, associated with the ideas of the European Enlightenment.*

***Key words:** Bulgarian Revival, Neofit Bozveli, Emanuil Vaskidovich, Slavenobolgarskoe Detevodstvo (1835), book of letters, messages*

***DOI:** <https://doi.org/10.46687/LEKD4530>*

1. Културноисторическа ситуация през втората четвърт на XIX век¹

Втората четвърт на XIX век се очертава като период на полемики и избори, които трябва да направи новосъздаващата се българска интелигенция относно фундаментални въпроси: по какъв път да тръгне българското образование: религиозно (килийно) или светско (гражданско); какъв тип култура да избере българското общество – източна (ориенталска) или западна (европейска); на какъв език да я създава – на традиционен или съвременен. Последният въпрос – за характера на книжовния език, е особено важен, той става предмет на дискусии сред книжовниците, които осъзнават функцията на езика в изграждането на националната култура и ролята му в образователното дело, а от неговото правилно разрешаване зависят бъдните поколения. В езиковите полемики се очертават различните възгледи и съответните пътища, по които поемат възрожденските ни

¹ Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката.

строители на книжовния език: две полюсни тенденции: традиционна > < новаторска, като към втората можем да добавим и практиката на балансиране на двете.

Ориентация на ранната възрожденска интелигенция за създаване на светски училища води след себе си появата на учебна книжнина, която постепенно се разширява (Stoyanov 1954: 65), а образователните и методическите форми на обучение се подобряват. Възрожденските ни книжовници се ръководят от утилитарни подбуди с цел да подпомогнат просветното дело. И в тази връзка една от характерните черти на книжнината през Възраждането е нейният просветно-дидактичен и утилитарно-прагматичен характер. В началния етап от развитието на светското образование, както е известно, голямо значение има гръцката литература, позната и използвана в елинските училища, пръснати в различни краища на българската земя. По тях са учили и българите гръцки възпитаници, получили образование извън българските етнически граници, те са познавали гръцката учебна литература (често преведена от различни западноевропейски езици), а идеите на видни гръцки просветници оказват влияние върху формирането на възгледите им: за общественото развитие, в областта на педагогиката, философията, етиката, филологията, езика и т.н.

В това отношение особено силно е влиянието на съчиненията на Адамандиос Кораис, Григориос Констандас, Даниил Филипидис, Теохарис Фармакидис, Теофилос Каирис, Константинос Кумас, Неофитос Дукас и мн. др. (Danova 2016: 230). Този факт се потвърждава и от наличието на техните книги в българските лични и училищни библиотеки² през Възраждането (Stoyanov 1979: 65, Vladov 2008: 115-142), а немалка част от тях са били и източници на компилативните им трудове по различни дисциплини³. Наред с оригиналните им трудове, се срещат и техните преводи на произведенията на френските мислители Ж. Русо, Волтер, Монтескьо и др. на гръцки език. Определено гръцките автори влияят както върху възгледите им, така и върху книжовната им дейност. Завършили елитни гръцки училища мнозина български елинисти усвояват гръцкия език на такова високо равнище, че правят много добри преводи на български, а някои от тях създават оригинални

² Освен Васкидович, който е притежавал най-голямата лична библиотека, Неофит Бозвели и Хр. Павлович също са имали лични библиотеки (Todorov 1968: 50-53).

³ Например учебниците по география и история на Григориос Констандас, Даниил Филипидис, Димитриос Дарварис Danova 2016: 230).

произведения – филологически, исторически, философски, в областта на естествените науки и др.

С проникването на идеите на Европейското просвещение през втората четвърт на 19 век започват процесите на обновяване на духовната сфера. Проява на модернизацията на обществения живот през този период е изучаването на „модерни науки“, издаване на дидактична литература и на книги, написани на разбираем език, използване на нови методи и начини на преподаване, ново отношение към детето и т.н.

Посредническата роля на гръцката дидактична литература допринася за възприемането на образователните модели и методите на преподаване – плод на идеите на Европейското просвещение, в чийто обществен проект се открояват няколко основни взаимосвързани компонента: образование, самообразование, възпитание. И зад реализирането им стои фигурата на просветения учител, неговата определяща роля за формирането на новата личност и нейното самоопределяне.

С непрекъснатото откриване на нови светски училища и степени на обучение, увеличаването на броя на изучаваните дисциплини и необходимостта от разнообразяване на видовете учебници ролята на „образователния фактор“ все повече нараства.

В каква насока протичат процесите в началния етап от развитието на светското образование? Преди всичко те са осмислени през призмата на „прагматичната стратегия на възрожденската култура“ (Дамуанова 1998: 212), която включва и дидактичната стратегия на възрожденските ни книжовници за бърз възход, идеологически мотивирана, в съзвучие с основния просветителски призив през Българското възраждане – светски модел на образование, обучение на роден език, нравствено възпитание, родолюбие⁴.

Усвоили този модел от гръцките си учители, българите го въвеждат в обучението, като в помощ е идвала и гръцката дидактична литература (Vunchev 2011: 153- 240), от която те са вземали образци, превеждали са отделни текстове или цели книги, компилирали са от различни автори според потребностите на преподаването, адаптирали са според конкретната рецептивна среда.

⁴ Тази просветителска стратегия, свързана и с националната идеология, е характерна и за останалите народи на Балканите през 18-19 век (вж. Rumpos 2011: 145).

От 20-те до 40-те години на 19 век, както е известно, преобладава преводната книжнина (единици са случаите на оригинални творби на български език), като преводачите са предимно учители в първите светски училища, които се стремят да подпомогнат школското дело. Голяма част от преводната книжнина е предназначена за училищните нужди и е в унисон с духа на епохата, която изисква познания за родната история, за езика, за нас и за другите, за света. В друг аспект, свързан с рационализма на времето, на обществен дебят е поставен въпросът за полезността на издаваните книги, като мнозина от книжовниците се изказват критично за повечето от преводите на художествени произведения, изключвайки обаче дидактичната литература (светска и религиозна): „Тук не казваме за учебнитѣ и за черковнитѣ свештени книги“ (Bonchev 1873: 6).

Освен буквари и читанки се появяват граматика, учебници по аритметика, география, история, помагала по чужди езици (граматика, учебни речници, разговорници). Безапелационно е приет е издаденият от П. Берон „Буквар с различни поучения“ (1824) заради неговата енциклопедичност, интересни четива, достъпност на езика, подходяща методика. Примерът на Берон прави пробив в закостенелите принципи на обучение, препоръчвайки взаимната методика и следвайки образци (в превод) от познатия на българите буквар на Димитриос Дарварис. По следите на П. Берон и неговите съидейници от Брашовското филологическо дружество (Ан. Кипиловски, В. Ненович и др.) тръгват след десетилетие Неофит Бозвели, Ем. Васкидович, Хр. Павлович, Неофит Рилски, К. Фотинов, Ив. Селимински и други книжовници, отдадени на просветното дело.

Следвайки гръцките образци, за този период са характерни и енциклопедичните комплексни учебници. От този просветенски култ към енциклопедичното познание не са отърсени и двамата съставители на „Славяноболгарское детеводство“ и такъв е и учебникът им от 1835 г. Но от друга страна, в него различните дисциплини са обособени в отделни книжни тела, което говори за тяхната самостоятелност и като изучаван предмет, и като отделна книга. Позициите, от които изхождат двамата автори по отношение на застъпвания педагогически модел, е учебниците да са съотнесими с равнището на учениците и да са езиково достъпни, което също е нов подход към тогавашното обучение.

Тези елементи, както и въвеждането в училищното обучение на родния език, на нравственото възпитание и родолюбие, са жалоните в

педагогическите възгледи на Неофит Бозвели и Ем. Васкидович, които споделят в „Детеводството“.

Наред с просветата и рационалното познание една от задачите на светските училища е нравственото възпитание на „българската юност“, което възрожденските учители постигат чрез превеждането и отпечатване на нравоучителната литература (Radkova 1995: 18). Благодарение на техните усилия учениците получават в превод най-популярната в Европа и на Балканите дидактична литература, като източниците на превода са гръцки – от своя страна те също често биват преводни. Към основния материал те добавят допълнителни раздели по нравоучение, най-често правила за поведение на учениците и малките деца в различни ситуации – при общуване с родителите, с възрастните хора, с учителя и съучениците и т. н.

Такъв подбор правят Неофит Бозвели и Ем. Васкидович в част втора на „Детеводството“, като са използвали отделни раздели от Христоитията на гръцкия педагог Стефанос Комитас, включена в енциклопедията му „Детска педагогика“ (Παιδαγωγικὰ μαθήματα, 1827)⁵. Дватама съставители, познавайки трудове на античните философи (със сигурност идеите на Аристотел, Платон, Овидий) и на просвещенските мислители, се опитват да ги актуализират и пригледат с оглед потребностите на българското училище. Чрез втъканите поучения в Детеводството те прокарват нови нравствени идеи и проповядват добродетелност в българското общество.

Целта на настоящия текст е да представи идеите, възгледите и посланията на Неофит Бозвели (Хилендарски) и Емануил Васкидович, възплътени в епохалната им енциклопедия „Славяноболгарское детеводство“ (1835 г.), като преди всичко вниманието ни ще бъде насочено към шестата част на съвместното им учебно помагало, а именно – „Послателник“⁶ (от послание в смисъл *писмо*). Но преди това не е излишно да ги представим като възрожденски творци, ангажирани с обществена, просветна и педагогическа дейност.

⁵ От своя страна тя е превод от съчинението на Фр. Соаве (Aleksieva 1987: 96). При съпоставителния си анализ на превода с оглед на съответствието му към оригинала и Аф. Алексиева констатира, че поради енциклопедичния характер на Детеводството двамата съставители са се ограничили и са включили само най-основните нравоучителни правила от книгата на Комитас (Aleksieva 1987: 100), факт, който говори и за техния педагогически усет да отсяват най-необходимото за обучението.

⁶ Вж. пълното заглавие в списъка на източниците.

2. За двамата съавтори

2.1. Неофит Бозвели е една от внушителните фигури на ранното Българско възраждане, част от плеядата дейци, които с идеите и делата си дават начален тласък на духовното развитие на българското общество. Последовател на Паисий, той споделя идеите му и продължава заветите му; безкомпромисен борец срещу невежеството и неправдата, отдаден на идеята и борбата за независима българска църква, той оставя ярка следа българската история. Духовник със свещенически сан, той не се задоволява само с монашеското призвание. Всестранната му дейност го показва като общественик, борец за църковна независимост и социална справедливост, учител, книжовник, радетел за просвета, за светско образование на роден език.

За неговата обществена дейност и за творчеството му има обширна литература, за разлика от други възрожденци, той не е от забравените български творци, но както отбелязват неговите биографи, далеч не всичко за него е известно и през десетилетията биографията му се дописва, като е представян не само като познатия, но и като непознатия Бозвели (вж. Shishmanov 1901: 252-354, Pundev 1928, Arnaudov 1937, 1942, Danova 1985, 1993, Radev 2011, Nalbantova 2018: 255 и др.). В течение на времето са изяснени въпросите за съвместното им авторство с Ем. Васкидович на Славяноболгарское детеводство⁷ (Slaveykov 1895: 398, Shishmanov 1901: 52-54, Vankov 1907: 139-140, Krastanov 1993: 141-153); за общия брой на издадените от Неофит книги, които според Ст. Аргиров са 8 (освен шестте в съавторство с Ем. Васкидович), като данните идват от самия Бозвели в едно от трите писма, за които Аргиров докладва (Argirov 1935: 196). Много по-късно нови доказателства по този въпрос внасят и други познавачи на делото на Неофит Бозвели (Nalbantova 2018), че съществува и седма книга (две отделни книги в едно книжно тяло)⁸, част от Детеводството и също предназначена за учебни

⁷ Причината за това е липсата на името на Ем. Васкидович на титулната страница на изданието (вж. обстоятелствата около този въпрос у Krastanov 1993). По същата тема възниква дискусия в началото на ХХ век (въпреки че този факт е отбелязан от съвременниците на двамата автори – М. Кефалов, Неофит Рилски, Ю. Венелин), В. Априлов, като Шишманов, който е намерил подкрепа в ръкописния каталог на Неофит Рилски, Д. Маринов, Св. Миларов, А.Т. Балан и др. поддържат тезата за съавторството (вж. Vankov 1907: 124-140).

⁸ Кратка свещеная история и священный катихизис. Первом преведени из елиногреческаго диалекта, сочинени же на славяноболгарскаго и издани в ползу

нужди, а именно „Краткая священная история и священный катихизис“, която той успява да отпечата в Белград (1835).

Върху изнесени свидетелства в автобиографията на П. Р. Славейков и на Н. Бацаров Ив. Радев изказва предположението, че вероятно последната, вероятно ръкописна книга от декларираната от самия Неофит осемкнижна енциклопедия, е реална и съществува възможност да се намери в някое книгохранилище (Radev 2011: 385). Съвсем наскоро като продължение към хипотезата на Ив. Радев за съществуване на осма книга към енциклопедичния сборник се добави правдоподобното предположение въз основа на твърдение както на Неофит Бозвели, така и на негови съвременници. Пъзелът около отворения досега въпрос попълни Елена Налбантова, позовавайки се на написаното от самия Бозвели в мемоарно-биографичната му творба „Краткое начертание жизни [...] Николая Димчовича“, посветена на рано починалия негов най-близък ученик, че му е подарил всичките си публикувани осем книги (шестте части на „Славяноболгарское детеводство“ плюс още две свои книги). Облягайки се на този факт, както и на факти от спомени и разкази на познати и приближени до Бозвелията лица, Е. Налбантова стига до заключението, че тази книга по всяка вероятност е „Краткое толкование на литургията“, преведена от гръцки език и вероятно отпечатана, а не в ръкопис, преди 1835 г. Сравнявайки с по-късно излезли книги със същото заглавие или като отделна част на по-обемни сборници, тя предполага, че обемът ѝ е около 44 страници (Nalbantova 2018: 250).

Вероятно това не е последният подреден вече пъзел, отнасящ се за творческата биография на Неофит Бозвели, който го прави по-познат и ни доближава до неговата истинска същност на неуморим творец.

В историческата наука и литературната история той е познат с духовното си име Неофит Хилендарски или Неофит Бозвели (от тур. буен, необуздан). Знае се и бащиното му име – Петров, но кръщелното му име остава неизвестно, както и от какъв род произхожда. Роден е в град Котел през 1785 г. (годината се дава с бележка приблизително), селище със стари книжовни традиции, съхранени и продължени от Котленската школа. Има предположение, че е преминал през килийното училище в града, където (до към 1795 г.) е учителствал самият Софроний

славяноболгарской юности от Неофита архимандрита Хилендарца, родом же котлянца. Част первая. В Белграде, у Княжеской типографии, 1835.

Врачански. Напуска родното си място и в юношеска възраст, става послушник в Хилендарския манастир, скоро след това го напуска и учи в гръцко духовно училище (според едни изследователи неизвестно къде, а според литературния историк Г. Димов⁹ – в Карея и в други гръцки училища в Атон, където получава доста добро хуманитарно образование (Dimov 1966: 162). Известно е, че през 1810 г. в Хилендарския манастир приема монашеско пострижение, а по-късно и свещенически сан. Не успява да продължи образованието си в по-горна степен, но природно надарен и начетен, той сам се определя като просветен духовник („учен калугер“) и това, което не е успял да получи от училището, го придобива чрез самоучение.

Напуска по своя воля Хилендарския манастир (това се вижда от негово писмо (Argirov 1935) и през 1813 г. пристига като таксидиот¹⁰ в Свищов. Три години преди това градът е опожарен и напълно разрушен и самият Неофит Бозвели по собствена инициатива се прехвърля във Влашко и има заслуги за завръщането на стотици семейства, потърсили спасение отвъд Дунава. За кратко време, пред очите му, Свищов се възстановява и възвръща своя облик на пристанищен и търговски град, за да стане едно от най-големите и богати селища в българските земи. Там Бозвелията остава близо 20 години и това е един от най-светлите периоди както в неговия живот, така и в живота на Свищов. Време, съвпадащо с реформите (т. нар. Танзимат) на султан Абдул Меджид I, който въвежда пакет от закони, обнародвани през 1839 г., най-съществената част от които е т. н. „Гюлхански хатишериф“ (Dimitrov 1985: 227-229).

Но Свищов процъфтява не само със занаятите и търговията си (Veliki 1959: 68 и следв.), през тези две десетилетия той се превръща в един от най-значимите български просветни центрове. И в голяма степен заслугата за това е на свищовските учители, сред които най-ярко изпъкват фигурите на Неофит Бозвели, Ем. Васкидович и Хр. Павлович, които успяват да променят лицето на града, като го издигат духовно с педагогическата и книжовната си дейност.

Неофит Бозвели живее със самочувствието „на учен калугер“ и „болгарский писател“ и като такъв се проявява още в „Славяноболгарское детеводство“. Той, както и мнозината възрожденски

⁹ Същият факт се подкрепя и от Ст. Таринска (Tarinska 1968: 8).

¹⁰ Пътуващ православен монах, който събира помощи, доброволни пожертвования за даден манастир.

дейци посягат към перото „нужда ради“, от съзнанието за дълг и в служба на отечеството. Природната му интелигентност, придобитите му езикови познания (по гръцки, черковнославянски, руски, сръбски, турски), жаждата му за знания и самоусъвършенстване му позволяват да се запознае както с класическото антично наследство, така и с модерните съчинения на просвещенските мислители (Франсоа Фенелон, Доситей Обрадович и др.).

Жанрово творчеството на Неофит Бозвели е разнообразно и сходно с популярните през този период жанрове¹¹: педагогическа и религиозна литература, предназначена за ученици, диалози, сатирични памфлети, проповеди, поезия, две мемоарно-биографични творби („Разговор с един бесарабски българин“, „Краткое начертание жизни [...] Николая Димчовича“). Именно в мемоарната книга за своя ученик Николай той споменава, че му е подарил 8-те свои издадени книги. Тук могат да се добавят и писмата от богатата му кореспонденция, в които се откриват елементи на художествения стил.

Най-значимият му съвместен с Ем. Васкидович дидактичен труд остава „Славяноболгарское детеводство“ (1835).

През 1834 г. Неофит Бозвели заминава с важна мисия в Крагуевац – да отпечата съставените от него и Е. Васкидович комплект учебници и по този повод престоява цели две години в Сърбия, където установява връзки с известни сръбски интелектуалци и общественици. Втората му важна мисия е свързана с престоя му в Цариград (1839 г.) по друго значимо дело – да повдигне патриотичния дух на българската колония, като пламенно и емоционално разкрива истинския образ на гръцкото духовенство на Фенер, а през 1844 г. отправя до Високата порта обширен меморандум с искания по църковния въпрос, който е един от първите програмни документи на българското национално движение. В него той се проявява като идеолог, организатор, политик, тактик, с усета на дипломат с професионални качества (Markova 1993: 10).

Идеите на Неофит Бозвели за национална просвета и църковна независимост се приемат от най-будните представители на българите, сред които той намира верни съмишленици. Умира на 4 юни 1848 г. в Хилендарския манастир и както при много достойни българи не се знае къде е гробът му.

¹¹ „Просвещений европеец“, „Мати Болгария“ и прототипите „Полумершая Мати Болгария и син Болгарии“ (1842), „Плач бедния Мати Болгарии“ (1846).

Борбата и страданията на възрожденеца будител не са напразни. Той успява да събуди българския народ и да му вдъхне кураж да се бори за бъдещето си. Само една година след неговата смърт (1849 г.) българите в Цариград вече имат свой храм „Свети Стефан” и църковна община, след едно десетилетие, на великденската служба в църквата името на гръцкия патриарх не се споменава (1860), а през 1870 г. е оповестена независимата Българска Екзархия с български архиереи и свещеници.

Неофит Бозвели израства като образована личност, в досег е с просвещенските идеи по време на обучението и на самоподготовката си, той изгражда определени социални, просветни, етични и културни възгледи, които не само смело пропагандира, но се бори и за тяхното реализиране. Пътуването и престоят му в Сърбия (1834 – 1836 г.) и общуването с видни общественици и интелектуалци в Крагуевац, предполагаемият му достъп до митрополийската библиотека в Белград¹² навежда на мисълта, че неговото интелектуално равнище израства, светогледът му се разширява от новите впечатления и след завръщането си Неофит става ярък изразител на обществените нагласи за църковна самостоятелност и светска просвета. Влиза в колизия със Цариградската гръцка патриаршия заради нейната панелинистична политика и асимилаторски домогвания, както и с закостенелите порядки на манастирското монашество. Голяма част от неговото творчество (диалози, сатирични памфлети) е насочено към фанариотите и тяхната антибългарска политика. Той се опълчва и срещу социалната несправедливост, изпитва недоволство от заспалото българско общество и апатията му към социалните въпроси.

Друга тема, по която взема отношение, е безразличието на голяма част от българите към учението. В тази връзка Неофит Бозвели е непримирим. За възгледите му можем да съдим от предговорите на книгите му и от изразените в произведенията му съждения и идеи за образованието, за нуждата от книжнина и учебници на роден език. В просвещенски дух той заклеймява невежеството и възхвалява учението. В унисон с идеите на Европейското просвещение Неофит вижда тясната връзка между учението и етичните норми и как знанието върви редом с нравственото възпитание.

¹² По молба на княз Милош, отправена към митрополит Петар Йованович, Неофит Бозвели е настанен в стария митрополитски конак в Белград, където е и митрополийската библиотека (Dimova 1993: 104).

Като педагог той доста често се изказва за езика на учебниците, който трябва, от една страна, да е разбираем за подрастващите, но от друга – „достоеен“ за историческата литература и ораторската проза, т.е. да е над обикновената диалектна реч и със засилено присъствие на елементи от обработения и кодифициран черковнославянски език, езикът на православната църква и на образованието, който през този период е все още авторитетен и служи за образец по отношение на обработеност, богатство на езиковите и изразните средства, стилистична издигнатост.

2.2. Емануил Васкидович (1795 – 1875)

За разлика от съидейника си, Ем. Васкидович е един от високо образованите представители на възрожденската ни интелигенция, преминал през системно обучение. Роден е през 1795 г. в град Мелник, учи в местното елинско училище, продължава в гръцката гимназия на остров Хиос. В Хиоското гръцко училище той получава отлична езикова подготовка не само по гръцки (старогръцки и новогръцки), а също латински и френски, но влиза в допир с нов вид преподаване и изучаване на светски по характер дисциплини: астрономия, философия, математика, физика, химия. Тези си познания по-късно обогатява и надгражда в Княжеска академия в Букурещ.

Заедно с учебната си подготовка, която получава в гръцките училища, Васкидович е имал възможност да се запознае и с организацията и методиката на обучение в светското училище, което му дава куража да създаде в Свищов елино-българско училище (през 1815 г.) подобно на модерните за времето си гръцки светски училища. С дейността си на учител и книжовник той оставя трайна следа в историята на новобългарското образование и възрожденската ни литература, а като главен учител въвежда модерната тогава взаимоучителна методика на преподаване.

В училището се преподават дисциплини като граматика, аритметика, география, история и др. За разлика от други даскали, той не използва физически наказания и е запомнен от учениците си с благия си характер. Друга негова заслуга е създаването на първата училищна библиотека в България, като дарява всичките си 800 книги. Както дидактичната и художествена литература, така и философските и други научни съчинения на чужди езици (гръцки, сръбски, руски, френски, италиански и др. (Savova 2019: 176-182) в библиотеката на Васкидович показват високата му обща култура и ерудиция и езикова компетентност (по гръцки, френски, немски, румънски). Поддържайки тесни връзки с

видни гръцки интелектуалци (напр. с Неофитос Дукас¹³), той е информиран за излизащата богата печатна литература и я набавя в училищната библиотека.

Любител на книгите, самият той е изключително продуктивен автор. Отпечатани са общо 16 негови книги – самостоятелни и в съавторство – в по-голямата си част учебници. Шест от тях са писани съвместно с Неофит Бозвели, както се посочи по-горе – това е енциклопедичният сборник „Славяноболгарское детоводство“. Все още въпросът за авторството на отделните раздели на шестте книги, както и на предговорите към тях стои отворен и неразрешен във времето (поставен още от Н. Н. Ванков¹⁴ в началото на XX век – Vankov 1907: 140), но едва ли това е най-важната изследователска задача при създадения вече кооперативен образ на двамата съидейници. Но вероятно Васкидович е ценял сътрудничеството в работата, тъй като и другите две учебни пособия също са писани в съавторство, този път с Георги М. Владикин, взаимен учител в създаденото от Васкидович Преображенско училище: „Буквар за първоначалните ученици“ Нови сад, 1857, „Чистописание за българските юноши“, 1858. Текстовете на книжките са преводни, а съдържанието им е с нравствено-поучителен характер,

Самостоятелно Ем. Васкидович издава педагогическа граматика на гръцкия език (начален курс) за нуждите на взаимното училище в Свищов (1837). Превежда и редица книги, които са от гръцки и от френски език или компилации „Сокращение на Свещенната История, приведено от греческият на славенобългарский язык“, Белград, 1847, „Перва понятия за детинско употребление; когато начнат свободно да читат“, Белград, 1847, „Дѣтинско Прибавление или Различни

¹³ Дукас е изявена фигура на Гръцкото просвещение от края на XVIII и началото на XX век, част от гръцкия клир, но работи и като учител, издава учебници, прави преводи. Той служи в гръцката църква във Виена от 1803 г., а през 1815 г. заема директорското място на гръцката гимназия в Букурещ (там са учили и немало българи).

¹⁴ Според мнението на Н. Н. Ванков „Славяноболгарское детоводство“ не е точен превод, а е преправен и нагоден за българските юноши. По-голямата част от петата част – „Землеописанието“, първата българска география, и особено текстовете, отнасящи за България: областите Тракия, Македония, Одринско и Цариградско не са преводни, а самостоятелно описание на Неофит. Като се има предвид дейността му таксидиот и мобилността му надлъж и нашир по българската земя, тази констатация е напълно приемлива. По подобен начин Ванков се произнася и за четвъртата част на Детоводството: „Ако се съди по заглавието на 4 книга може да се предположи, че почти цялата книга е самостоен труд на Неофита“ (Vankov 1907: 140).

Нравственни Поучения и Правоучителни Истории“ (Цариград, 1852). Успява да състави и да издаде и „Кратка енциклопедия за деца-та“ (Букурещ, 1857), от която излиза само първа част, „Наръчна книжка сочинена от Еманоила Васкидовича за българските деца и девизи“ (Белград, 1847). Отделно той е оставил и богато ръкописно наследство – учебници и преводи от гръцки и френски език, напр. от Фенелон (Koleva, Spasova 2015: 47-48).

Необходимо е да се отбележи неговата обществена дейност, свързана с движението за независима българска църква, както и заслугите му в църковната борба. Поради откритите му прояви срещу гръкоманството след близо три десетилетия, отдадени на народното просвещение, на два пъти е принуден да напусне града под натиска на гръкоманската партия в Свищов (в периодите 1845 – 1853 и 1855 – 1863 г.). В годините между 1845 до 1854 г. той учителства в Плевен, където основава училище през 1850 година и отново е в служба на българската просвета и българската младеж.

Сътрудничеството между Ем. Васкидович и Неофит Бозвели е ползотворно и за двамата, но най-вече за свищовското училище, за неговите ученици и за града, който се превръща в най-будния просветен център през втората четвърта на XIX век и с доста голяма печатна продукция, създадена главно в учителските среди. Една част от това книжно богатство се дължи на двамата възрожденски просветители. Съвместно те съставят учебната енциклопедия „Славеноболгарское детеводство“, издадена в Крагуевац през 1835 г. в шест части.

3. За „Послателника“ (1835) на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович и техните възрожденски послания

Появата на първите писмовници на български език през 30-те години на XIX век се свързва също с навлизането на светското образование, модернизиранието на обучението и подготовката на „нежната българска юност“ за реалния живот. Те отговарят и на актуалните потребности на българското общество: на замогващата се търговска прослойка, на предприемачи, занаятчии, производители. Затова сред изучаваните „модерни науки“ свищовските учители включват и „художеството писмописание“, или учението за писане на писма, практикувано и в средновековната ни култура, но възкръснало за нов живот при създадените нови социални условия през Българското възраждане.

Познат от ръкописната книга като жанр, писмовникът получава нова легитимност в печатните издания, които излизат през 1835 г., съставени от свищовските учители Неофит Бозвели, Емануил Васкидович и Хр. Павлович¹⁵. Те са и първите два писмовника в историята на българската дидактична литература. Тяхната поява в Свищов не е случайна – издадени са благодарение на прозрението на съставителите им, че те са „общеполезни“ книги – както за школското обучение, така и за ползватели, които се занимават с търговия и имат нужда от търговски и предприемачески познания, включващи и кореспонденцията: делова и лична.

Свищовските учители – високо образованият Ем. Васкидович, и самоукият, но доста начетен за времето си Неофит Бозвели, не само че отговарят на определението просветени учители, но поемат и мисионерската роля да издигнат равнището на българското образование чрез полезни знания. Възприемайки просвещенските принципи на обучение, Неофит Бозвели и Ем. Васкидович ги прилагат в своето „Славяноболгарское детеводство“, вкл. и в „Послателника“.

Повеите на Новото време налагат на авторите да отправят нови послания¹⁶ – към обществото, към просветителите, към „нежната юност“. Тези послания зоват за промяна и за смяна на старото, за нови идеи и нови пътища за тяхното осъществяване; за нов тип обществени отношения, изградени на основата на просветата, на педагогическата наука, на дидактичната литература, но също и на възпитанието чрез нравочението, етиката, родолюбието, родния език. В тази насока са и призивите на двамата радатели за национален духовен подем.

¹⁵ За утвърждаването на българския език в обучението на свищовските училища и за националното пробуждане на гражданите на Свищов свидетелстват съвременници на тримата прочути даскали: „разпространението на гръцкия език не успяваше, макар и търговията в Свищов да се водеше от по-първите търговци на гръцки език. По-главните търговци почнаха да съзнават, че българският език е по-удобен за търговията им, и съзнанието на населението почна да се пробужда (Vasil Manchev http://macedonia.kroraina.com/bmark/vm/vm_3.html#31). Васил Манчев изтъква и голямата роля за тези процеси на училището на Хр. Павлович: „А училището на Христати Павлович е било причина и ядката, за да се предприеме възраждането на българския език. Много ученици прихождаха при Христати Павлович да се учат на български език“ (Manchev 1982: 23).

¹⁶ Думата *послание* тук се използва в съвременния смисъл на думата, за разлика от двамата съавтори, които за писмо употребяват синонимите *писмо* и *послание* – оттам идва и създаденият неологизъм *Послателник* книга за писане на писма – писмовник.

Независимо от компилативния характер на енциклопедичното помагало двамата автори дават ярки знаци на своите социални, педагогически и етични виждания по отношение на актуалните процеси и явления в българското общество и правят точна оценка на редица негативни прояви. За възгледите на двамата съавтори можем да съдим от предговорите¹⁷ към отделните книги на „Детеводството“ и от посланията им в тях. Предисловието в третата книга – граматиката¹⁸ може да се приеме като общо и за останалите части и представлява ориентир за по-задълбочено вникване в търсенията, стремежите, идейните и нравствените възгледи на двамата съавтори, споделящи педагогическите принципи на Европейското просвещение.

Неслучайно Предисловието започва с основната просвещенска теза – промяна в отношението към детето, субекта на обучението и възпитанието, която съавторите напълно споделят, а именно, че педагогиката е наука, която е призвана да вниква и да разбира потребностите на детето още от най-ранна възраст (когато все още мозъкът представлява „табула rasa“), а също и за възможностите на педагога да му въздейства положително с възпитателните си методи. И това добре е илюстрирано в Детеводството чрез вътканите в него послания на двамата педагози с модерно мислене, които възприемат просвещенската теза, че детският мозък е свободен от вродени идеи и формирането на новия човек е изцяло в ръцете на педагога.

В същия предговор съавторите отправят критика към онези бащи, които проявяват „небрежение за доброто отхранване“ (възпитание) на децата си, и пречат „да бъдат техните синове добронравни, инносказанно искусни в словесната наука“. С възмущение и гняв те назидават такива „безсовестни и чадоненавистни отци“, които пренебрегват образованието и ролята на училището за развитието на детето, и по-конкретно: „нравоучението, искусния учител и детеводителя“ (Предисловие, IV).

¹⁷ Тъй като „Детеводството“ е писано съвместно, трудно е да се определят отделните текстове от кого са подготвени, и въпреки че по отношение на предговорите езикът и стилът издават авторството на Неофит Бозвели (окончателната редакция преди отпечатването на отделните части също е направена от Неофит), коректността изисква да се говори за съавторство.

¹⁸ Предполага се, че тя е била подготвена да бъде първа по ред в енциклопедията, и затова Предисловието е доста обширно – 10 страници.

Обществото обаче страда и от други недъзи, които двамата съратници смело посочват: освен невежеството, на прицел е и завистта, неуважението към единородците – зло, което води до духовно падение:

рода си да возненавижда, да го обижда,
на добронравны да завижда!

Невежеството е представено и в образа на аспида (отровна змия), която ненавижда „гласа на науката“ („На науките, кат' аспіда, гласа да не навижда!“). И с реминисценция към библейската картина за провиденията на старозаветния пророк Йеремия, който предсказва падането на Йерусалим в книгата си „Плачът на Йеремия“, в емоционално-образна тоналност се внушава очакване за упадък, за духовна нищета и разруха, която ще сполети такъв народ, ако не се осъзнае и не отхвърли от себе си лошите си качества:

Ах! Болгаріа, всеокаянная Болгаріа!
Скоро оумилно презовы пророка Ереміа! [...]
Жалостно да те нарежда, и оумилнно оплаче!

Невежеството е обявено за порок, който може да се изкорени чрез труд и ученолюбие (да „изцели многогодишното слепотно невежество“), завещано от тъмните времена на робството. Търсенето на опора в ресурсите на далечното, славно историческо минало е ключовият знак, към който прибягват възрожденците, затова не е учудващо, че като фрагмент той присъства и в обръщението към учениците в Предисловието на Детеводството: „О, младорасліи славеноболгарскаго рода отрасли да воспомините вашите преславніи древніи славенноболгарскіи праотцы!“.

В задочен диалог е предаден заветът към „младораслите славяноболгарского рода отрасли“: да обръщат поглед назад – към първоучителите, и да пазят тяхното наследство, а към учителите – да не допускат „пустеещи ныне училища“ (Предисл. IX).

Сътворите отправят призив и към „любородните ревнителі“ на просвещението „да предварят и да наредят повсякъде, за науката на младите, училища, защото науката, учението, философията“ е светлина на човешкия ум, те доближават човека до бога и „правят човека сущего и подобен Богу“ (Предисл. XIII). Същевременно изповядват страховете си да не изгасне „съвсем малката светлина на науката, появила се в нынешното време“ и призовават любородците: „Трудете ся да приимите

истинна, почтенна, достойна и безсмъртна похвала, [...] на премудрите мужие, които хвалятъ всегда добродетелството“ (Предисл. XIII).

В ситуацията на оживен стопански и търговски живот двамата съавтори отговарят на ново предизвикателство – да издадат писмовник на български език¹⁹, който да замени чуждите писмовници, и така да бъдат полезни на отечеството и на гражданите на Свищов, който се прочува с доброто си образование и се слави като „столица на учението в България“ (Ganchev по Nikolova 1995: 88).

В самото начало на Послателника²⁰ е публикуван програмен текст²¹, в който е посочена целта на помагалото – да обслужи и да бъде полезно за една нова сфера на стопанския живот – търговската, и една нова дейност – писмената кореспонденция или писмописанието. Помагалото започва оригинално – в стихотворна форма се посочва за какво е нужно то и се излагат мотивите за необходимостта от изучаването на тази „наука“ (дисциплина).

Преди всичко, правейки обзор на историята на писмото, се изтъква значението на писмеността за човечеството като „безсмъртно художество, което издига всички изкуства и науки на върха на съвършенството“. След което се изтъква необходимостта от усвояване на умения за писане на писма, с което човек придобива почетно място в обществото, като посланието гласи: Образованият човек трябва да умее да пише „доброискусни писма“, но за да се засили внушението, съавторите си служат с контрапункта:

Който незнай да писува доброискусни писма,
Онъ между почтеннитѣ торговцы, сгрѣшава весма.

Съавторите акцентуват върху факта, че особено полезни са те в търговията и в нейното управляване. Който знае да пише писма и да влиза

¹⁹ Писмовниците в тези времена също се причисляват към модерните науки и тяхната задача е да издигнат писмената култура на младото поколение, а и на цели прослойки на българското общество.

²⁰ За писмото двамата съавтори използват равнопоставено двата термина – *послание* и *писмо*.

²¹ Текстът е в стихотворна форма, маниер, към който Неофит Бозвели често прибъгва в съчиненията си, и можем да допуснем, че тази част по всяка вероятност е негова.

в кореспонденция с цел делова работа, е умение, което те издига в обществото, носи ти авторитет и почести:

В далекорастояннии мѣста дася запознавашъ
Отъ нихже почеть, дася оудоставаашъ,
Взаимнѣ же имѣ искренно да отвѣщавашъ.

Новото отношение към образованието съавторите свързват и с професионалните умения, като изискванията към новия тип търговец и неговата дейност, посочени в частта „За търговскитѣ посланиита (с. 48 – 49), са високи: наред с редицата познания и умения, които търговеца трябва да придобие, се добавя и владееенето на чужди езици, но преди всичко да се знае материнският език: „Да знай языцы страннии и найпаче местный языкъ съ когото ся отговарва (кореспондарва)“.

Даскалското си поприще Неофит Бозвели и Емануил Васкидович приемат като място за благородна дейност, за мисия, която има целта да посее в душите на младите високи стремежи – да прегърнат учението като спасение, да се издигнат нравствено, за да служат на отечеството. Убедени са, че възпитанието в родолюбие е другата основна задача на образованието. И освен да проповядват знанието и науката, двамата педагози преподават и важните възрожденски уроци – уроците по родолюбие: „Всякій има долг не отменнен, и от бога определен, да люби неговото отечество, и да има велика грижа, колкото можѣ, за неговыти полезни“, както и по нравственост – „да имат человетецѣ помежду си любов и согласие, да са състрадателни и „да помиловат изпадналите си близки“, а като обществени същества „да могат да разпознават истината от лъжата, правдата от кривдата...“ (Предисловие) – завети, които двамата родолюбци оставят не само на своите възпитаници, но и на поколенията след тях – завинаги.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Aleksieva 1987: Aleksieva, A. Prevodnata proza ot gratski prez Vazrazhdaneto. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Алексиева, А. Преводната проза от гръцки през Възраждането. София: Издателство на БАН].

Argirov 1937: Argirov, St. Tri neizvestni pisma na ottsa Neofita Hilendaretsa Bozveli. (Novi dannii ot negoviya zhivot). // Spisanie na Balgarskata akademiya na naukite. Klon Istoriko-filologichen i Filosofovsko-obshtestven, kn. 54 (1937), 189-

197 [Аргиров, Ст. Три неизвестни писма на отца Неофита Хилендареца Бозвели. (Нови данни от неговия живот). // Списание на Българската академия на науките. Клон историко-филологичен и философско-обществен, кн. 54 (1937)] < <http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/27638> (status 6.07.2021)>.

Arnaudov 1930: Arnaudov, M. Neofit Hilendarski Bozveli 1785 – 1848. Zhivot – delo – epoha. Sofia: Izdava Svetiya sinod na Balgarskata tsarkva. Pechatnitsa Hudozhnik [Арнаулов, М. Неофит Хилендарски Бозвели 1785 – 1848. Живот – дело – епоха. София: Издава Светия синод на Българската църква, Печатница Художник].

Arnaudov 1942: Arnaudov, M. Nepoznatiyat Bozveli. Parvoobrazat na Mati Bolgaria i drugi neobnarodvani trudove i pisma [Арнаулов, М. *Непознатият Бозвели*. Първообразът на „Мати Болгария“ и други необнародвани трудове и писма. София: Българска академия на науките и изкуствата].

Boycheva 1976: Boycheva, V. Otpechatvane na balgarski knigi v srabski pechatnitsi prez 1833 – 1859 g. (Po dokumenti ot srabskite arhivi). // Izvestiya na Narodnata biblioteka „Kiril i Metodii“. T. XIV (XX) [Бойчева, В. Отпечатване на български книги в сръбски печатници през 1833 – 1859 г. (По документи от сръбските архиви). // Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“, Т. XIV (XX)].

Bonchev 1873: Bonchev, N. Klasichnite evropeyski pisateli na balgarski ezik i polzata ot izuchavaneto na sachineniyata im. // Periodichesko spisanie, кн. 7-8 [Бончев, Н. Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаването на съчиненията им. // Периодическо списание, кн. 7-8].

Danova 1985: Danova, N. Kam vaprosa za rolyata na Gratskoto prosveshlenie v protsesa na formirane na balgarskata vazrozhdenska ideologiya. Adamandios Korais i balgarite. // Studia Balcanica, № 18 [Данова, Н. Към въпроса за ролята на Гръцкото просвещение в процеса на формиране на българската възрожденска идеология. Адамандиос Кораис и българите. // Studia Balcanica, № 18].

Danova 1993: Danova, N. Neofit Bozveli i Gratskoto prosveshlenie. – In: Neofit Bozveli i balgarskata literatura. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Данова, Н. Неофит Бозвели и Гръцкото просвещение. В: *Неофит Бозвели и българската литература*. София: Изд. на БАН].

Danova 2016: Danova, N. Balgaria i balgarite v gratskata knizhnina (XVII – sredata na XIX vek). Sofia: Paradigma [Данова, Н. България и българите в гръцката книжнина (XVII – средата на XIX век). София: Парадигма].

Dimitrov 1985: Dimitrov, S. Osmanskata imperiya po vreme na reformite. – In: Istoriya na Balgaria. V 14 toma. T. 5. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Димитров, С. Османската империя по време на реформите. – В: История на България. В 14 тома. Т. 5. София: Изд. на БАН].

Dimova 1993: Dimova, V. Neofit Bozveli i srabskata obshtestvenost prez 30-te – 40-te godini na XIX vek. – In: Neofit Bozveli i balgarskata literatura. Sofia:

Izdatelstvo na BAN [Димова, В. Неофит Бозвели и сръбската общественост през 30-те – 40-те години на 19 век. – В: Неофит Бозвели и българската литература. София: Издателство на БАН].

Dimcheva 1985: Dimcheva, R. Iz istoriyata na prosveshthenieto v Bulgaria i Gartsia prez XVIII i XIX vek. Sofia: Izdatelstvo na BAN [Димчева, Р. Из историята на просвещението в България и Гърция през XVIII и XIX век. София: Издателство на БАН].

Ganchev 1996: Ganchev, St. Svishtov (Prinos za istoriyata mu). Svishtov: MF „Al. Konstantinov“ [Ганчев, Ст. Свищов (Принос за историята му). Свищов: МФ „Ал. Константинов“].

Koleva, Spasova 2016: Koleva, M., V. Spasova. Knizhovното prisastvie na Emanuil Vaskidovich v PBNCH „Elenka i Kiril Avramovi – 1856“, Svishtov. // Biblioteka. Spisanie za bibliotichni i informativni nauki, knigoznanie i literaturna istoriya, № 2 [Колева, М., В. Спасова. Книжовното присъствие на Емануил Васкидович в Библиотеката на ПБНЧ „Еленка и Кирил Аврамови – 1856“, Свищов. // Библиотека. Списание за библиотечни и информационни науки, книгознание и литературна история, № 2].

Krastanov 1975: Krastanov, T. Emanuil Vaskidovich i razvitiето na novobalgarskata prosveta. // Istoricheski pregled, № 5 [Кръстанов, Т. Емануил Васкидович и развитието на новобългарската просвета. // Исторически преглед, № 5].

Krastanov 1977: Krastanov, T. Emanuil Vaskidovich (1795 – 1875) i uchastieto mu v balgarskata natsionalno-tsarkovna voyna. // Izvestiya na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo, № 30 [Кръстанов, Т. Емануил Васкидович (1795 – 1875) и участието му в българската национално-църковна война. // Известия на Българското историческо сдружество, № 30].

Krastanov 1993: Krastanov, T. Neofit Hilendarski Bozveli i Emanuil Vaskidovich – saavtori na „Slavyanobalgarskoe detevodstvo“. – In: Neofit Bozveli i balgarskata literatura. Sofiya: Izdatelstvo na BAN [Кръстанов, Т. Неофит Хилендарски Бозвели и Емануил Васкидович – съавтори на „Славянобългарское детеводство“. – В: Неофит Бозвели и българската литература. София: Издателство на БАН].

Manchev 1982: Manchev, V. Spomeni, dopiski, pisma. Biblioteka Spomeni. Sofia: Izdatelstvo na Otechestveniya front. Sastavitelstvo, belezhki i komentari – Tsv. Nanova, Yul. Nikolova [Манчев, В. Спомени, дописки, писма. Библиотека „Спомени“. Съставителство, бележки и коментар – Цв. Нанова и Юл. Николова. София: Издателство на Отечествения фронт]. Vasil Manchev <http://macedonia.kroraina.com/bmark/vm/vm_3.html#31 (status27.05.2021)>.

Markova 1993: Markova, Z. Neofit Bozveli i Balgarskoto vazrazhdane. – In: Neofit Bozveli i balgarskata literatura. Sofiya: Izdatelstvo na BAN [Маркова, З. Неофит Бозвели и Българското възраждане V: Неофит Бозвели и българската литература. София: Издателство на БАН].

Nalbantova 2018: Nalbantova, E. Kolko knigi e izdal Neofit Bozveli? // Proglas, 2018 (год. 27), № 2 [Налбантова, Е. Колко книги е издал Неофит Бозвели? // Проглас, 2018 (год. 27), № 2].

Pundev 1928: Pundev, V. Neofit Hilendarski Bozveli. // Biblioteka „Balgarski pisатели“. Т. I, Sofia [Пундев, В. Неофит Хилендарски Бозвели. // Библиотека „Български писатели“. Т. I, София].

Radev 2011: Radev, Iv. Arhim. Neofit Petrov Kotlenets ili vse oshte nepoznatiyat Bozveli. Sofiya: Obedinena redaktsiya za knigi i periodika „Misal“ [Радев, Ив. Архим. Неофит Петров Котленец или все още непознатият Бозвели. София: Обединена редакция за книги и периодика „Мисъл“].

Radkova 1995: Radkova, R. Inteligentsiyata i нравstvenostta prez Vazrazhdaneto. (XVIII – parvata polovina na XIX vek). Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. M. Drinov“ [Радкова, Р. Интелигенцията и нравствеността през Възраждането. (XVIII – първата половина на XIX век). София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“].

Rumpos 2019: Rumpos, D. Konstruirane na natsionalna identichnost i ezikovo saznanie na Balkanite (XVIII – XIX v.). – In: Balgaria, balgarite i Evropa – mit, istoriya, savremie. Т. 13, № 1. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodii“ [Румпос, Д. Конструиране на национална идентичност и езиково самосъзнание на Балканите (XVIII – XIX в.). – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. 13, N 1. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“].

Savova 2019: Savova, D. Gratskite knigi v bibliotekata na Emanuil Vaskidovich. // Proglas № 2 [Савова, Д. Гръцките книги в библиотеката на Емануил Васкидович. // Проглас, № 2].

Shishmanov 1901: Shishmanov, Iv. Edin nepoznat trud na Neofit Bozveli, negovata tsena za istoriya na nasheto Vazrazhdane i negovite otnosheniya kam „Mati Bulgariya“. // Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina. Kn. XVIII (1901) [Шишманов, Ив. Един непознат труд на Неофит Бозвели, неговата цена за историята на нашето Възраждане и неговите отношения към „Мати България“. // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XVIII (1901)].

Slaveykov 1895: Slaveykov, P. R. Otets Neofit Hilendarets, ili Bozveli. // Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina, kn. 12 [Славейков, П. Р. Отец Неофит Хиленарец, или Бозвели. // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. 12].

Stoyanov 1954: Stoyanov, M. Nashata uchebna knizhnina prez epochata na Vazrazhdaneto. // Izvestiya na Instituta po pedagogiya, № 4 [Стоянов, М. Нашата учебна книжнина през епохата на Възраждането. // Известия на Института по педагогия, № 4].

Stoyanov 1979: Stoyanov, M. Stari gratski knigi v Balgaria. Sofia: Narodna biblioteka „Kiril i Metodii“ [Стоянов, М. Стари гръцки книги в България. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“].

Tarinska 1968: Tarinska, St. Neofit Bozveli. Sachineniya (Pregovor). Sofia: Biblioteka „Balgarski pisатели“ [Таринска, Ст. Неофит Бозвели. Съчинения. (Предговор). София: Библиотека „Български писатели“].

Todorov 1968: Todorov, I. Bibliotekata na Neofit Bozveli. // Bibliotekar, № 5 [Тодоров, И. Библиотеката на Неофит Бозвели. // Библиотekar, № 5].

Vankov 1907: Vankov, N. Slavyanoblgarskoe detevodstvo – oglavlenie i avtorstvo. // Periodicheskoe spisanie, god. XIX, kn. 8, sv. 2 [Ванков, Н. Славянобългарское детоводство – оглавление и авторство. // Периодическое списание, год. XIX, кн. 68, св. 2].

Veliki 1959: Veliki, K. Za targoviyata na balgarskite gradove v Avstriya v kraia na XVIII i nachaloto na XIX vek. // Istoricheski pregled, № 6 [Велики, К. За търговията на българските градове в Австрия в края на XVIII и началото на XX век. // Исторически преглед, № 6].

Vladov 2008: Vladov, Vl. Gratsko-balgarski prosvetni vrazki i otnosheniya (kraia na XVIII – parvata polovina na XIX vek.) V: Balkanite – ezik, istoriya, kultura. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodii“ [Владов, Вл. Гръцко-български просветни връзки и отношения (края на XVIII – първата половина на XIX век). В: Балканите – език, история, култура. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“].

Vunchev 2011: Vunchev, B. Gramatiki, rechnitsi i drugi pomadala za izuchavane na gratski ezik v Bulgariya do Osvobozhdenieto. // Godishnik na SU „Sv. Kliment Ohridski. Fakultet po klasicheski i novi filologii, t. 104 [Вунчев, Б. Граматики, речници и други помагала за изучаване на гръцки език в България до Освобождението. // Годишник на СУ "Св. Климент Охридски", Факултет по класически и нови филологии, т. 104].